

Με αφορμή μια έρευνα

Οι σκέψεις που θα ακολουθήσουν αναφέρονται στην έρευνα της Σταματίνας Κοκκινάκη με τίτλο «Κοινωνικά χαρακτηριστικά των Τσιγγάνων της περιοχής Άνω Λιοσίων Αττικής» που παρουσιάστηκε στην *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, στο τεύχος 48.

Αν θεωρήσαμε απαραίτητο να εκφράσουμε αντιρρήσεις για τον τρόπο προσέγγισης του όλου θέματος είναι διότι πιστεύουμε ότι το τελικό αποτέλεσμα της έρευνας ξεφεύγει από τους στόχους που αναφέρει στην εισαγωγή: δηλαδή τη γνώση των κοινωνικών χαρακτηριστικών των Τσιγγάνων μιας περιοχής. Η έρευνα εμπλέκεται σε θέματα ιδεολογικού περιεχομένου και παίρνει θέσεις, σχετικά με την ενσωμάτωση. Αυτό που ενοχλεί ιδιαίτερα είναι η διαφανόμενη ιδεολογική στάση ό-τι οι Τσιγγάνοι πρέπει να γίνουν Έλληνες.

Μια «επιτόπου» έρευνα είναι μια «επέμβαση» σ' ένα χώρο και θα πρέπει να δικαιολογεί επιστημονικά και μεθοδολογικά τα κίνητρα και τους σκοπούς της. Θα πρέπει επίσης να τηρεί ορισμένους κανόνες επιστημονικής συμπεριφοράς: αντικειμενικότητα, μέθοδο, σεβασμό του αντικειμένου.

«ΣΚΟΠΟΣ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ: Κίνητρο για τη μελέτη αυτής της ιδιαιτερής ομάδας μάς έδω-σε το γεγονός ότι οι Τσιγγάνοι απασχολούν συχνά το αστυνομικό δελτίο και τον τοπικό τύπο με τον τρόπο ζωής και τα προβλήματα τους.

Η μελέτη των κοινωνικών χαρακτηριστικών των Τσιγγάνων της περιοχής Άνω Λιοσίων είχε σκοπό:

α) τη συμμετοχή των σπουδαστών μας και την άσκησή τους σε πραγματικά στοιχεία, σε μια απλή περιγραφική έρευνα τύπου *survey* και

β) την καλύτερη, κατά το δυνατό, χρησιμοποίηση των αποτελεσμάτων της έρευνας από την κοινωνική οργάνωση «Σώστε τα παιδιά», για το σχεδιασμό ειδικού προγράμματος για το κοινό των Τσιγγάνων της περιοχής αυτής» (σ. 110).

Εδώ βλέπουμε να γίνεται μια έρευνα με σκοπό εξάσκηση φοιτητών, πρώτων, και σχεδιασμό ειδικού προγράμματος, δεύτερον, από μια οργάνωση που δεν ξέρουμε σε τι στοχεύει, τι αντιπροσωπεύει, πώς και γιατί επεμβαίνει στο συγκεκριμένο χώρο, πέρα από τον επιτακτικό τίτλο της «Σώστε τα παιδιά» που προτρέπει για επέμβαση με κάθε τρόπο.

«Ενδιαφερόθηκα για την κατάσταση που επικρατεί στην οικογενειακή τους ζωή και τις άμεσες ανάγκες τους. Αφήσαμε κατά μέρος πολλές σημαντικές πλευρές που απασχολούν τους μελετητές μιας κοινοτυριστικής ομάδας, όπως είναι: η Ιστορία, τα έθιμα, οι παραδόσεις, η κοινωνική οργάνωση, η συνεργασία μέσα στην ομάδα, τα μέσα για την επιβίωση ελέγχου στην ομάδα κ.ά.» (σ. 110).

Οι «μελετητές» εμφανίζονται να μελετούν για τους ίδιους, ώστε να πλουτίζουν τις γνώσεις τους, ενώ η παρούσα έρευνα που χαρακτηρίζεται μελέτη των κοινωνικών χαρακτηριστικών μιας ορισμένης ομάδας Τσιγγάνων, δεν κάνει τίποτα άλλο παρά να περιοριστεί στη συλλογή ορισμένων στοιχείων, βάσει των οποίων θεωρείται ότι είναι δυνατό να γίνει κοινωνική παρέμβαση.

Και έτσι μένουν χωρίς απάντηση μια σειρά από βασικές απορίες όπως: ποιες είναι οι άμεσες ανάγκες των Τσιγγάνων (υλικές, κοινωνικές, πολιτιστικές), ποιον ενδιαφέρουν και αφορούν τα αποτελέσματα (τον ερευνητή, την οργάνωση «Σώστε τα παιδιά», το αστυνομικό δελτίο, ή τους Τσιγγάνους τους ίδιους).

[Σημείωση της Συντακτικής Επιτροπής: Το κείμενο με τις παρατηρήσεις της κ. Σ. Τσίλη τέθηκε υπόψη της κ. Στ. Κοκκινάκη, η οποία όμως μέχρι σήμερα (22.11.85) δεν έστειλε τις δικές της απαντήσεις.]

«ΜΕΘΟΔΟΣ: Αποφασίσαμε να πάρουμε συνέντευξη από όσους επρόκειτο να συναντήσουμε. Την εποχή εκείνη, πολλοί Τσιγγάνοι ταξίδευαν, αναζητώντας δουλειά σ' άλλα μέρη της Ελλάδας» (σ. 111).

Το δείγμα αναφέρεται σ' όσους «δεν ταξίδευαν αναζητώντας δουλειά σ' άλλα μέρη της Ελλάδας» και δεν είναι τυχαίο.* Κατά συνέπεια θα πρέπει να επηρεάζει τα αποτελέσματα της έρευνας, ως προς τα κοινωνικά αιτήματα των Τσιγγάνων, επειδή θα πρέπει να υπάρχει διαφορά θέσεων ανάμεσα στους Τσιγγάνους που είναι εγκατεστημένοι σε μόνιμη κατοικία και σ' αυτούς που ταξιδεύουν για εξεύρεση εργασίας.

«Στα παιδιά παρουσιάζονται λίγες περιπτώσεις εμφανώς πνευματικά καθυστερημένων, τυφλών, κωφαλάλων, επιληπτικών και πολλές (20%) παιδικών ασθενειών, όπου περιλαμβάνονται αρκετά παροδικά κρυολογήματα και ατυχήματα.

Για την υγεία (του πληθυσμού) δήλωσαν: 75,8% «καλά», 16,2% κάποια πάθηση και 8,0% δεν απάντησαν (ίσως γιατί δεν παρουσιάζουν έντονο ή συγκεκριμένο πρόβλημα υγείας)» (σ. 115).

Στις κοινωνικές επιστήμες, αλλά και στις επιστήμες γενικότερα, οι έννοιες «λίγες» ή «πολλές» έχουν νόημα και είναι αξιόπιστες όταν στηρίζονται σε κάποια βάση σύγκρισης με κάποιο κοινό σημείο αναφοράς, διαφορετικά παραμένουν υποκειμενικές κρίσεις χωρίς αξιοπιστία.

Όσο για τα ποσοστά που αναφέρονται στις διάφορες ασθένειες είναι αβάσιμα, δεδομένου ότι τα «δήλωσαν» οι ίδιοι οι ερωτώμενοι. Δεν διευκρινίζεται ποιο είναι το κριτήριο του «ασθενούς», δηλαδή δεν υπάρχει ένα συγκεκριμένο κριτήριο μέτρησης, όπως π.χ. αριθμός επισκέψεων σε νοσοκομεία και η σύγκριση αυτού του ποσοστού με το ποσοστό προσέλευσης του υπόλοιπου πληθυσμού.

«Οι Τσιγγάνοι, ανάλογα με την προέλευσή τους (Ρουμανία, Ινδία, Αίγυπτος...), διαφέρουν και μεταξύ τους στα ήθη, τα έθιμα, τις αξίες και τον τρόπο ζωής γενικότερα» (σ. 113).

* Το μη τυχαίο του δείγματος ακυρώνει οποιαδήποτε αντιπροσωπευτικότητα και καθιστά τα αποτελέσματα μερικής μόνο εμβέλειας.

Η προέλευση των Τσιγγάνων είναι κοινή, και η χώρα απ' όπου ξεκινούν γύρω στο 1000 μ.Χ. είναι η Ινδία. Το χρονικό διάστημα παραμονής σε διαφορετικές χώρες καθώς και η ιστορία της κάθε ομάδας καθόρισαν την πολιτιστική ταυτότητα, γλώσσα, τα ήθη και έθιμά της.

Στην Ευρώπη υπάρχουν δύο μεγάλες ενότητες (Τρίβι) Τσιγγάνων. Οι Ρομ και οι Μανούς.

Φυλετικές προκαταλήψεις

«Οι ομάδες των Τσιγγάνων δεν επικοινωνούν με τους Έλληνες της περιοχής, τους οποίους αποκαλούν «λευκούς». Στην περιοχή Άνω Λιοσίων υπάρχουν φυλετικές προκαταλήψεις και έλλειψη κατανόησης μεταξύ των Τσιγγάνων και των άλλων κατοίκων» (σ. 113).

Εδώ παρουσιάζεται ένα αξιοπερίεργο «φυλετικό» πρόβλημα. Είναι η μειονότητα εκείνη που καθορίζει τις προκαταλήψεις και την απόρριψη του μεγάλου συνόλου (λευκών Ελλήνων) μέσα στο οποίο και περιβάλλεται.

Για να δούμε όμως πιο αναλυτικά τα χαρακτηριστικά των μεν και των δε και τη σχέση μεταξύ τους.

Οι Τσιγγάνοι:

— Αποτελούν «ομάδες» που διαθέτουν η καθεμία κοινή γλώσσα, και (θα πρέπει) σχέσεις συγγένειας μεταξύ τους.

— Γνωρίζουν και χρησιμοποιούν την ελληνική γλώσσα, άρα διαφαίνεται μια ανάγκη για διάλογο και σχετική συνύπαρξη.

— Δεν έχουν γραφή, αλλά προφορική παράδοση και απ' ό,τι ξέρουμε από άλλες ανθρωπολογικές μελέτες αυτό δίνει συνήθως μια εξαιρετική προσαρμοστικότητα στις περιβάλλουσες κουλτούρες. Άλλωστε, αυτό εξηγεί κατά μεγάλο λόγο την επιβίωση της ομάδας ιστορικά, μέσα από δύσκολες καταστάσεις, όπως διαγωμοί, πόλεμοι, επιδημίες, μέσα στην περιπλάνησή τους σε διάφορες χώρες και ιστορικές περιόδους.

— Ήταν και είναι (σ' έναν ορισμένο βαθμό) νομάδες, πράγμα που σημαίνει ότι διαθέτουν ειδική κουλτούρα ως προς την αντιμετώπιση της καθημερινότητας, του χώρου,

συνοδευόμενη από ανάλογες αξίες όπως η έννοια της ιδιοκτησίας και της αποταμίευσης· π.χ. οι Τσιγγάνοι, σύμφωνα με ιστορικά στοιχεία, έκαναν την καρβάνα και όλα τα υπάρχοντα του αποταμιεύοντες.

— Διαθέτουν νόμους άγραφους, αλλά σημαντικούς γ' αυτούς και για τη διατήρηση της ταυτότητας τους ως κοινότητας.

— Όντας λίγιοι (αριθμητικά) δεν καθορίζουν αλλά καθορίζονται από την περιβάλλουσα οικονομική κατάσταση, δηλαδή στη χώρα και το χώρο που βρίσκονται.

Και ορισμένα χαρακτηριστικά των Ελλήνων:

— Διαθέτουν κοινή γλώσσα και γραφή δεδομένου ότι η παιδεία είναι υποχρεωτική και το μεγαλύτερο ποσοστό των σημερινών Ελλήνων έχουν περάσει από το σχολείο όπου διδάσκεται μόνο η ελληνική ως επίσημη γλώσσα.

— Είναι μέλη ενός έθνους οργανωμένου σε κράτος με καθορισμένο οικονομικό σύστημα, με γραπτούς νόμους και Σύνταγμα που το επιβάλλει με ειδικά όργανα.

— Έχουν κοινή ιστορία και θρησκεία και ως εκ τούτου κοινή ελληνική εθνική ταυτότητα.

Απαριθμώντας αυτές τις αναλογίες και συγκρίνοντας τις διαφορές κάπως πρόχειρα και με συντομία, βλέπουμε ότι έχουμε με κάπου με μια κατάσταση που στη σημερινή ανθρωπολογία και κοινωνιολογία χαρακτηρίζεται από την σχέση: Κυρίαρχη κουλτούρα/κυριαρχούμενη κουλτούρα, όπου στη θέση του κυρίαρχου μπαίνουν οι Έλληνες και όχι οι Τσιγγάνοι.

Άρα οι απορρίψεις και οι αποκλίσεις των Τσιγγάνων προς τους «λευκούς» Έλληνες δεν πρέπει να εκφράζουν παρά την άμυνά τους προς μια κυρίαρχη κουλτούρα οργανωμένη σε κράτος που τους απορρίπτει και που απειλεί πιθανώς τη δική τους ενότητα.

Η «φυλετική» προκατάληψη συνεπώς δεν αρχίζει από τους Τσιγγάνους προς τους Έλληνες ή και το αντίθετο αλλά είναι αμοιβαία.

Είναι το κλασικό πρόβλημα μιας μεγάλης οργανωμένης κοινότητας με εθνική ταυτότητα προς μια μικρότερη ομάδα με διαφορετική εσωτερική οργάνωση. Άλλωστε, δεν έχουμε παρά να σκεφτούμε την απλή χρήση του ονόματος των Τσιγγάνων σαν απλό χαρακτηριστικό: «άντε βρε γύφτο» κλπ.

Ενσωμάτωση ή μη ενσωμάτωση:

«Η ενσωμάτωση είναι δικαίωμα ζωής που το παρέχουμε στον άλλο* με την προϋπόθεση να γίνει αυτό που είμαστε εμείς. Αλλά η αντίθεση αυτού του συστήματος έγκειται στο ότι αυτός ο άλλος, ξεκομμένος από τον εαυτό του, πρέπει πρώτα να πεθάνει». Robert Jaulin, La paix blanche, σ. 11.

«ΕΝΑ ΚΑΙΝΟΥΡΓΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ: Το Φεβρουάριο του 1981, μετά τους σεισμούς στην Αττική, η Οργάνωση «Σώστε τα παιδιά» εγκατέστησε ένα τροχόσπιτο σε μια περιοχή «εκτός σχεδίου», στα Άνω Λιόσια. Διάλεξε αυτή τη γειτονιά, γιατί περί τις 100 οικογένειες Τσιγγάνων μένουν σε ιδιόκτητα σπίτια και επιθυμούν να παραμείνουν στην περιοχή. Στόχος της Οργάνωσης είναι να συντονίσει τα προγράμμάτα της με εκείνα της τοπικής επιτροπής των Τσιγγάνων, για τη γενική βελτίωση των όρων ζωής στην κοινότητα.

Η Ανώτερη Σχολή Κοινωνικής Εργασίας της Εταιρίας Προστασίας Ανηλικών Αθηνών άρχισε να τοποθετεί σπουδαστές - κοινωνικούς λειτουργούς, για πρακτική άσκηση, σ' αυτό το «κοινωνικό εργαστήριο» της Οργάνωσης. Το Τροχόσπιτο έγινε τόπος για πολύπλευρη μάθηση και ψυχαγωγία: κέντρο προετοιμασίας των μικρών Τσιγγάνων για το δημόσιο Δημοτικό Σχολείο και Κοινωνικό Κέντρο για τους μεγάλους (σ. 118).

«ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΙΑΓΝΩΣΗ: Κατά το ακαδημαϊκό έτος 1981-1982 εργάστηκε μία σπουδάστρια με παιδιά προσχολικής και σχολικής ηλικίας, με σκοπό την κοινωνικοποίηση και την προσωπική τους ανάπτυξη. Τα προβλήματα που παρουσίασαν τα παιδιά ή-
— επιθετικότητα προς τα μέλη της ομάδας,
— έλλειψη σεβασμού προς τον εξοπλισμό του Τροχόσπιτου - Σχολείου,
— έλλειψη σεβασμού προς κάθε κοινωνικό κανόνα, ακόμα και τους πιο απλούς στα παιχνίδια τους,

* «Άλλος» εδώ σημαίνει διαφορετικός, με την έννοια των διαφορετικών αξιών, της διαφορετικής κουλτούρας.

— έλλειψη πολιτιστικών εμπειριών, βασικών γνώσεων και δεξιοτήτων, για παιδιά της ηλικίας τους,

— ατημέλητη περιβολή, «ξυπολουσιά», ακοικοί τρόποι συμπεριφοράς,

— δυσκολία στην επικοινωνία με το λόγο, πολύ φτωχό λεξιλόγιο στην ελληνική γλώσσα,

— άγνοια γραφής και ανάγνωσης οιασδήποτε γλώσσας,

— συναισθήματα μειονεκτικότητας για την απόρριψή τους από τους Έλληνες τους οποίους αποκαλούν «λευκούς» (σ. 119).

Σε σχέση με το περιεχόμενο της «κοινωνικής διάγνωσης», θα ήθελα να αναφερθώ στο εξής περιστατικό που μας διηγήθηκε σε μια από τις παραδόσεις του ο καθηγητής Paul-Henri Stahl, που διδάσκει ανθρωπολογία στην Ecole Pratique des Hautes Etudes στη Γαλλία.

Σ' ένα τεστ αντίληψης ανάμεσα σε μικρούς Ρουμάνους και Τσιγγάνους, στο οποίο οι δεύτεροι απέτυχαν να δημιουργήσουν κάποια κλίμακα γεωμετρικής κατάταξης με κύβους, κυλίνδρους, κώνους κλπ. ο δάσκαλος εισηγήθηκε ν' αφήσουν τα παιδιά ελεύθερα να κατατάξουν τα κουτιά σύμφωνα με τη δική τους αντίληψη. Οι μικροί Τσιγγάνοι άρχισαν να φέρνουν τα κουτιά κοντά στ' αυτά τους να χτυπούν κάθε επιφάνεια των κουτιών και να καταγράφουν τους ήχους. Έτσι, μπόρεσαν να κατασκευάσουν τη «δική» τους κλίμακα που προσδιόριζε και κατέτασσε το αντικείμενο μ' έναν διαφορετικό δικό τους τρόπο.

Κάτω από το πρίσμα αυτού του παραδείγματος και έχοντας υπόψη την κοινωνική διάγνωση της σπουδάστριας, έχω να θέσω ορισμένα ερωτήματα:

Τι σημαίνει έλλειψη σεβασμού προς κάθε κοινωνικό κανόνα όταν ο ερευνητής αγνοεί παντελώς κοινωνικούς κανόνες των Τσιγγάνων. Σημαίνει απλώς ότι οι δικοί μας κοινωνικοί κανόνες δεν ταυτίζονται με τους δικούς τους.

Τι σημαίνει έλλειψη πολιτιστικών εμπειριών όταν η βασική διαφορά μεταξύ Τσιγγάνων και Ελλήνων είναι ότι οι μεν είναι νομάδες και οι δε εγκατεστημένοι σε μόνιμη κατοικία (sedentaires) και ότι όλες οι πολιτιστικές αντιθέσεις και εμπειρίες βασίζονται σ' αυτή τη διαφορά.

Ποιες είναι οι βασικές γνώσεις και δεξιό-

τητες παιδιών που ζουν στην πόλη ή στο ύπαιθρο, παιδιών που ζουν στην έρημο, ή επάνω σε βάρκα.

Ασφαλώς, δεν είναι ίδιες ωστόσο όλοι είναι εφοδιασμένοι με τις απαραίτητες δεξιότητες που θα τους επιτρέψουν να επιβιώσουν, εφόσον είναι γνωστό ότι ο άνθρωπος αναπτύσσει τις συγκεκριμένες δεξιότητες που του επιβάλλει ο χώρος και ο τρόπος της ζωής που κάνει. Θα λέγαμε λοιπόν όσον αφορά τα αποτελέσματα της κοινωνικής διάγνωσης, ότι τα συμπεράσματα της σπουδάστριας αναφέρονται τόσο στην άγνοια εκ μέρους των μικρών Τσιγγάνων της ελληνικής κουλτούρας όσο και στην άγνοια εκ μέρους της σπουδάστριας της κουλτούρας των μικρών Τσιγγάνων.

«ΜΕΣΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ: Η σπουδάστρια χρησιμοποίησε ποικίλα εκπαιδευτικά και ψυχαγωγικά προγράμματα, στις δύο ομάδες που δημιούργησε, για να καλύψει τις ανάγκες των μελών τους. Ξεκίνησε με κινητικά παιχνίδια και προχώρησε σε άλλα που απαιτούν περισσότερη προσοχή, σκέψη και ικανότητα για αυτοέκφραση. Χρησιμοποίησε ασκήσεις για την καλλιέργεια της μνήμης, της αντίληψης, της φαντασίας. Ασχολήθηκε με προγράμματα για την εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας (του γραπτού και προφορικού λόγου), με χειροτεχνίες, μουσική, τραγούδια, κουκλοθέατρο, συζήτησεις» (σ. 119).

Κατά τον καταρτισμό του προγράμματος παρατηρούμε μια προσπάθεια να δοθεί η ευκαιρία στα τσιγγανάκια να εκφράσουν και να εκφραστούν με το δικό τους τρόπο. Βέβαια, είναι λίγο δύσκολο να χρησιμοποιήσεις «ασκήσεις μνήμης, αντίληψης και φαντασίας» σε μια γλώσσα που δεν είναι μητρική ούτε και κτήμα* (τα προβλήματα που παρουν-

* Εδώ θα ήθελα να σημειώσω ότι για να κάνει ένα παιδί κτήμα του μια γλώσσα που δεν είναι η μητρική δεν έγκαιται μόνο στην ικανότητα εκμάθησης λέξεων και κανόνων που συνιστούν μια γλώσσα. Κατά τη θεωρία του B. Bernstein, «Class codes and control», τ. 3, *Applied studies towards a sociology of language* (1973), Routledge and Kegan Paul έγκαιται κυρίως στην ικανότητα που διαθέτει το παιδί να προσαρμόσει μια σειρά από δικές του αξίες (της δικής του πολιτιστικής μειονότητας ή ομάδας) και πολιτιστικά βιώματα, σε αντιπαράθε-

σίασαν τα παιδιά ήταν δυσκολία στην επικοινωνία με τον λόγο, πενιχρό λεξιλόγιο στην ελληνική γλώσσα.) Όσο βέβαια για την προσπάθεια της εκμάθησης της ελληνικής γλώσσας, δεν υπάρχει καμμία αντίρρηση ότι θά 'πρεπε να γίνει, σημειώνουμε όμως ότι η τσιγγάνικη γλώσσα είναι η μητρική και ότι θα μπορούσε και να μαθευτεί να καλλιεργηθεί. Σημειώνω ότι στη Γαλλία, η τσιγγάνικη διδάσκεται σαν ξένη γλώσσα στο Πανεπιστήμιο.

«Οι μεγάλες κοινωνίες είναι πιο στατικές και αδρανείς, ακόμα πιο εύθραυστες από τις μικροκοινωνίες όταν έχουν να αντιμετωπίσουν εσωτερικές ταραχές. Οι δικτικές κοινωνίες συνηθισμένες να απο-πολιτίζουν (de-culturer) και να «χωνεύουν» άλλες κουλτούρες, διαθέτουν πολύ μικρή ικανότητα για να καταλάβουν και να προσαρμοστούν σε άλλες νοστροπίες.

Μόλις δε αυτές οι νοστροπίες γίνονται αντιληπτές, κατατάσσονται σαν «ανώμαλα» φαινόμενα τα οποία πρέπει να ενσωματωθούν, να απομονωθούν και να αγνοηθούν, ή και να καταστραφούν». Patrick Allain, *Hallucinogènes et société*, Payot, Παρίσι 1973.

«Με την πάροδο του χρόνου, τα μέλη των ομάδων κατάφεραν να συμμετέχουν στον προγραμματισμό, την εκτέλεση και την αξιολόγηση των προγραμμάτων. Μέσα σε λίγους μήνες άρχισαν να φαίνονται τα αποτελέσματα της εργασίας αυτής. Τα παιδιά έμαθαν να τηρούν κανόνες, να παρακολουθούν τακτικά το πρόγραμμα, να έρχονται στην ώρα τους, να συμπεριφέρονται με ευπρέπεια, να πλουτίζουν συνεχώς τις γνώσεις τους και... να φορούν τα παπούτσια τους κατά τις εμφανίσεις τους στην ομάδα» (σ. 119).

Και ενώ στα «μέσα προγράμματος» χρησιμοποιήθηκαν ασκήσεις με σκοπό την «αυτοέκφραση» — λέξη κλειδί για τη γνώση του άλλου στη σύγχρονη παιδαγωγική— τα αποτελέσματα των προγραμμάτων μας πληροφορούν μόνο για εκμάθηση κανόνων καλής

ση με τις αξίες και πολιτιστικά πρότυπα της κυρίαρχης γλώσσας (standard language). Αν υπάρχει αποτυχία δεν οφείλεται στην μη ικανότητα εκμάθησης της γλώσσας αυτής καθαυτήν, αλλά στην αναντιστοιχία δύο γλωσσικών συστημάτων που ανάγονται σε πολιτιστικές διαφορές.

συμπεριφοράς... (να συμπεριφέρονται με ευπρέπεια, να πλουτίζουν συνεχώς τις γνώσεις τους... και να φορούν τα παπούτσια τους κατά τις εμφανίσεις τους στην ομάδα).

«Μετά από έξι μήνες, η σπουδάστρια συνόδευσε τη μια από τις ομάδες στο Εθνικό Κέντρο Ερευνών, για να συμμετάσχει σ' ένα καλλιτεχνικό πρόγραμμα. Η συμμετοχή τους και η όλη συμπεριφορά τους προκάλεσαν πολύ επαινετικά σχόλια από τους υπεύθυνους του προγράμματος, που αρχικά δεν ήθελαν να τους δεχθούν» (σ. 120).

Μετά από τα «θετικά» αποτελέσματα του προγράμματος, δηλαδή την προσαρμογή των παιδιών σε νέους κανόνες συμπεριφοράς, φτάνουμε στην επιβράβευση αυτών που μόρφωσαν να μάθουν και να τηρήσουν αυτούς τους κανόνες, δηλαδή να προσαρμοστούν.

Συμμετοχή λοιπόν, όπου ο τσιγγάνος μπορεί να συνυπάρχει με τον «λευκό», αλλά μέσα στο «χώρο» του δεύτερου.

Καλλιτεχνικό πρόγραμμα: Οι Τσιγγάνοι εδώ γίνονται θεατές, αυτοί που τόσα χρόνια αποτελούν το «θέαμα», λόγω της διαφοράς (της πολιτιστικής διαφοράς, της φυλετικής διαφοράς, της διαφοράς που καθορίζει η σχέση της εξάρτησης μέσα σε μια διαφορετική περιβάλλουσα κοινωνία).

Η συμπεριφορά τους προκαλεί τα ευμενή σχόλια αυτών που είχαν αρνηθεί να τους δεχτούν.

Αλλαγή συμπεριφοράς είναι τελικά το πράσινο φως για να ανοίξει τηνγκαλιά της η μεγάλη, η ισχυρή, η εθνική κουλτούρα και να δεχθεί στους κόλπους της τα χαμένα Ελληνόπουλα, και να τα ενσωματώσει.

Αυτά είναι τα αποτελέσματα του προγράμματος που είχε στόχο την «κοινωνικοποίηση (των Τσιγγάνων) και την προσωπική τους ανάπτυξη».

«ΕΠΙΛΟΓΟΣ: Η προκείμενη εργασία αναφέρεται σ' ένα μόνο μέρος του προγράμματος για τους Τσιγγάνους, που, για πρώτη φορά στην Ελλάδα, ανέλαβε να πραγματοποιήσει η Οργάνωση «Σώστε τα παιδιά».

Ιδιαίτερη έμφαση δώσαμε στη συμβολή των σπουδαστών της Ανώτερης Σχολής Κοινωνικής Εργασίας της Εταιρίας Προστασίας

Αηλίκων Αθηνών, που εργάστηκαν εκεί, κατά την πρακτική τους άσκηση, με περισσότερο ενθουσιασμό και ζήλο. Από τη δουλειά τους αυτή, αποκόμισαν σημαντική εμπειρία, ιδιαίτερα από τη διεξαγωγή της έρευνας με ερωτηματολόγιο σε μια κοινωνική ομάδα, που δεν έχουμε συχνά την ευκαιρία να μελετήσουμε.

Με την εξέλιξη του προγράμματος, όλο και νέα ερωτήματα προβάλλουν για μελέτη, σχετικά με την κουλτούρα των Τσιγγάνων, τις αξίες τους, τις στάσεις τους απέναντι στους λοιπούς κατοίκους της περιοχής και την προσαρμοστική τους ικανότητα στο ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον. Με την πάροδο του χρόνου, η αξιολόγηση του έργου αυτού θα δείξει αν αξίζει να συνεχιστεί και να επεκταθεί σε άλλες περιοχές της χώρας» (σ. 121).

Αλλά πέρα από την άδικη και μονομερή προβληματική της ενσωμάτωσης και της προσαρμοστικότητας των Τσιγγάνων, γιατί να μην προσπαθήσουμε να δούμε και την άλλη πλευρά του νομίσματος.

Δηλαδή το πόσο η ελληνική κουλτούρα επηρεάστηκε και καθορίστηκε από την «ξυπολυσία», το «ταξίδι», «το γύφτικο τραγούδι», το πρόσκαιρο της παρουσίας του Τσιγγάνου μέσα στο χώρο, τον ερωτισμό του. Πόσο αγαπήθηκε, αποκλείστηκε ή αγνοήθηκε η τσιγγάνικη κουλτούρα.

Τι χρήση έκανε αυτών των συμβολικών δεδομένων η «λευκή» ρομαντική κουλτούρα στην ποίηση, τη λογοτεχνία και στις τέχνες γενικότερα. Καθόρισε ή δεν καθόρισε την άλλη, τη «λευκή» κουλτούρα, η ύπαρξη του Τσιγγάνου στον ελληνικό χώρο και σε ποιο βαθμό τη χρησιμοποίησε ο Έλληνας αγρότης σαν καθρέφτη για τις δικές του αξίες και συναισθήματα;

Δεν το ξέρουμε και θα ήταν δύσκολο να το βρούμε... Το να θέτουμε το ερώτημα είναι σαν μια δικαίωση, και μια διαφορετική προβληματική που μπορεί να μας αποτρέψει από τα λάθη μιας μονομερούς τοποθέτησης.

Επίλογος

Ο Τσιγγάνος, ο γύφτος, ήταν και είναι ένα κομμάτι αναπόσπαστο της ελληνικής ιστορίας και ελληνικής ταυτότητας. Πέρασε τα

δεινά και τις κακοτυχίες της ελληνικής κοινότητας και προσπάθησε να επιβιώσει όπως μπόρεσε διατηρώντας τη «δική» του ενότητα. Τραγούδησε και διασκέδασε τον ελληνικό πληθυσμό στους γάμους και στα πανηγύρια περιπλανώμενος με την αρκούδα, με το νταούλι, με το τραγούδι. Έγινε αναπόσπαστο κομμάτι της παράδοσης και οικονομίας* (γανωματής, πλανόδιος έμπορος, μουσικός).

Μας χρωστάει και το χρωστάμε εφόσον τη συνύπαρξη την καθόρισε η συμπληρωματικότητα (complementarite). Έγινε αποδιοπομπαίος τράγος σε δύσκολες στιγμές και συνυπήρξε ειρηνικά σε άλλες.

Ένα πράγμα δεν μπορούμε ωστόσο να αρνηθούμε στους Τσιγγάνους. Την ταυτότητά τους, την ολότητά τους, το δικαίωμα να υπάρχουν σαν ομάδα όπως αυτοί το καθορίζουν και το ζητούν, μέσα από τους δημοκρατικούς κανόνες της συνύπαρξης.

Η παρουσία των Τσιγγάνων στην ελληνική ιστορία φαίνεται να είναι πιο ομαλή και ειρηνική από ό,τι σε ευρωπαϊκές χώρες, όπου αποτέλεσαν στόχο μακροχρόνιων διωγμών (βλ. Σ. Τσίλη, *La sedentarisation des tsiganes*, 1973).

Αυτό αποδεικνύεται εν μέρει και από το γεγονός ότι μόνοι τους ζητούν ενσωμάτωση, μόνιμη κατοικία, κοινωνικά δικαιώματα.

Όταν όμως ανάμεσα σε δύο κουλτούρες οι σχέσεις είναι άνισες και καθορίζονται από συγκεκριμένες οικονομικές διαφορές (αυτόνομη**/εξαρτώμενη) η ενσωμάτωση (αμφισβητήσιμη εξάλλου σαν αίτημα) είναι δύσκολη και μακρόχρονη. Όπως δύσκολο είναι να μετρηθεί η βία με την οποία η μια κουλτούρα επιβάλλεται στην άλλη καθώς και τα επικίνδυνα κενά που μπορεί να δημιουργήσει. Δεν μπορεί ένας νομαδικός τρόπος ζωής χιλίων περίπου ετών να «ενσωματωθεί» σε καλούς τρόπους συμπεριφοράς μέσα σε έξι μήνες.

Σ. ΤΣΙΛΗ

* Και σήμερα η τσιγγάνικη παρουσία στον ελληνικό χώρο λειτουργεί σαν «στευπόχαρτο» της εθνικής οικονομίας, δηλαδή με τη μεγάλη κινητικότητα τους αναπληρώνουν μέρος της έλλειψης αγροτικών χεριών στο ύπαιθρο ιδιαίτερα σε περιόδους αιχμής όπως η περίοδος της συλλογής των αγροτικών προϊόντων (πορτοκάλια, ελιές κλπ.).

** Αυτόνομη, σε σχέση με την τσιγγάνικη και όχι απόλυτα.